

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ
ФЕДЬКОВИЧА**

ДАЦКІВ ІГОР БОГДАНОВИЧ

УДК 947.085.6

**ВТРАТИ УКРАЇНОЮ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернівці – 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі українознавства Тернопільської академії народного господарства Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор

Лановик Богдан Дмитрович,

Тернопільська академія народного господарства, завідувач кафедри українознавства, заслужений працівник народної освіти України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Брицький Петро Павлович, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, професор кафедри історії України

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Луцький Олександр Іванович,

Інститут українознавства

імені Івана Крип'якевича НАН України

Провідна установа: Інститут історії України НАН України,

відділ історії культури українського

народу (м. Київ)

Захист відбудеться 24.10.2001 року о “13” годині на засіданні вченої ради Д 76.051.03 у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Кафедральна, 2, корп. 14, ауд. 18).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (58012, м. Чернівці, вул. Лесі Українки, 23).

Автореферат розісланий 22.10.2001 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Карпо В.Л.

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Нині, коли висвітлюється багато "білих плям" в історії, насамперед ХХ століття, період Другої світової війни і, передусім окупації українських земель, залишається схематичним і заповненим ідеологічними штампами. Сьогодні ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, яку спричинила Друга світова війна. Втрати історико-культурних цінностей — один із найтрагічніших наслідків цієї страшеної сторінки в історії людства.

Одна з найскладніших — проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже перші підступи до неї виявили, що за тоталітарного режиму замість ґрунтового дослідження всіх аспектів проблеми міцно вкорінилася практика декларативно-пропагандистської експлуатації освячених політичним керівництвом колишнього СРСР ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній по обліку збитків, завданих архівам, музеям, бібліотекам колишнього Радянського Союзу під час війни, в тому числі і відповідним закладам України, які розпочиналися у воєнні роки і в повоєнний період, так і не була доведена до логічного закінчення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які постраждали у війні, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях ще й нині залишається малорозробленою проблемою. У радянській історіографії панував спрощений підхід до цього питання, часто усі події набували негативного характеру, усі руйнування та знищення були приписані окупантам, хоча радянські органи влади у багатьох випадках самі виступали руйнівником національної культури.

Вважаємо, що для висвітлення культурної політики треба врахувати усі концепції щодо її проведення в окупованій Україні, котрі існували в той час у нацистських верхах, окреслити загальні масштаби трагедії втрати архівних, музейних і бібліотечних скарбів, а також маршрути їх переміщення та місце їх подальшого зберігання. Слід відновити історичну справедливість, привернути увагу

спеціалістів та світової громадськості щодо добровільного повернення історико-культурних надбань України, яка втратила їх внаслідок війни.

Вивчення й узагальнення втрати історико-культурних цінностей України важливе й тому, що розбудова держави, завдання духовного відродження України, визначення перспектив в усіх галузях національної культури, дальший розвиток демократизму, національної свідомості вимагають цілеспрямованої праці у сфері розшуку та повернення культурних цінностей для передачі їх законним господарям.

Зв'язок роботи з науковими темами та програмами. Обраний напрямок дослідження є складовою науково-дослідної теми, над якою працює колектив співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського, Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. В цьому плані було також важливим, справді державним рішенням створення при Кабінеті Міністрів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Мета і задачі дослідження полягають в тому, щоб на підставі неупередженого аналізу тогочасних дій з'ясувати та виділити низку чинників, які спричинили втрату архівних, музейних і бібліотечних фондів України, вивчити механізми вилучення та шляхи міграції культурних цінностей, встановити місця їх перебування, узагальнити й окреслити масштаби завданих збитків.

Для досягнення поставленої мети визначені такі завдання:

- охарактеризувати загибель культурного надбання України внаслідок ворожого бомбардування в перші дні війни;
- дослідити обставини знищення радянською владою частини документальних матеріалів, які мали оперативне значення, у зв'язку з неможливістю їх вивезення у безпечні місця;
- з'ясувати долю історичних і культурних цінностей, що були втрачені під час евакуації до східних районів Радянського Союзу та розкрадені в місцях зберігання;
- проаналізувати здійснення нацистської політики в галузі культурних

цінностей на окупованій території;

— визначити тактичні і стратегічні плани оперативного штабу Розенберга, Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями, яке перебувало у віданні Рейхскомісаріату України та Архівного управління Рейху, спеціальних батальйонів та інших спеціальних підрозділів;

— подати інформацію про культурні та матеріальні скарби, вивезені союзниками німецької армії;

— з'ясувати долю втрачених цінних колекцій, що передбачає вивчення документації нацистських міністерств, штабів та органів місцевої влади;

— розкрити масштаби втрат історико-культурних цінностей за період німецької окупації.

Предметом дослідження є комплекс документальних матеріалів, який містить відомості про евакуацію українських архівів, музеїв і бібліотек в тиллові райони СРСР та їх подальшу долю, а також стан культурних установ під час окупації, діяльність різноманітних установ в цій галузі, обставини знищення та вивезення культурних цінностей України.

Об'єктом дослідження є історико-культурні надбання України, доля втрачених цінностей, відповідно до історичних обставин воєнного часу та імовірні напрямки пошуку після закінчення Другої світової війни.

Хронологічні рамки зумовлюються межами періоду окупації України, але для повнішого аналізу до дисертації включені характеристики евакуації архівних, музейних і бібліотечних фондів радянськими властями на першому етапі війни та збитків, заподіяних культурним скарбам України під час Другої світової війни.

Територіальними межами даного дослідження є Україна. Основна увага зосереджена у рамках діяльності імперських сил у галузі культури в рейхскомісаріаті України, але для з'ясування повної картини наводиться коротка характеристика про долю культурних цінностей в інших територіальних утвореннях на Україні під час окупації.

Методологічною основою дослідження є закони діалектики і логіки суспільного розвитку, принцип конкретно-історичного аналізу суспільних явищ і

подій. У роботі використано проблемно-хронологічний метод дослідження, який передбачає комплексний підхід до вивчення проблеми.

Наукова новизна полягає в тому, що стан діяльності архівних, музейних і бібліотечних закладів і доля їхніх фондів виділені в самостійний об'єкт наукового дослідження. При цьому розширено джерельну базу даного дослідження, в науковий обіг введено значну кількість нових даних, систематизовано й проаналізовано майже всі наукові праці, що стосуються даної теми.

У дослідженні зроблено спробу відійти від традиційних ідеологічних схем, що призводили, як правило, до однобокого висвітлення трагічних сторінок української культури. Зібрано й опрацьовано багатоцифрову інформацію, котра унаочнює виклад конкретного матеріалу та дає можливість краще уявити загальний перебіг в останній світовій війні.

В даній роботі досліджено ряд аспектів проблеми, які не знайшли докладного висвітлення в науковій літературі. Серед них можна визначити такі:

1. Історія евакуації радянськими властями архівних, музейних і бібліотечних фондів в тиллові райони СРСР та розкрадання їх на місцях зберігання. Шляхи, засоби і масштаби реалізації сталінської тактики "випаленої землі" на залишених ворогу територіях.

2. Розробка Айнзацштабу Розенберга, Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями при Рейхскомісаріаті України політики щодо культурних установ України, функціонування їх в період німецької окупації.

Ретельне планування німецькою адміністрацією реалізації безпрецедентного пограбування шедеврів українських музеїв та картинних галерей, архівних і бібліотечних надбань, а також планомірне вивезення цих культурних цінностей з теренів нашої держави.

У дисертації йдеться не лише про чисто українські реліквії, а й про всі культурні цінності, які знаходилися на території України і були вивезені з неї, що прямо чи опосередковано стало результатом іноземної військової окупації чи колоніальної імперської політики, незаконної торгівлі, привласнення після передачі на тимчасове зберігання, експонування, наукове опрацювання, реставрацію,

внаслідок вивезення всілякими експедиціями без відповідних санкцій компетентних українських інституцій тощо.

Дане дослідження є спробою заповнення "білих плям" в історії Другої світової війни, а також відновлення історичної справедливості.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, архівознавства та музеєзнавства, а також у різних краєзнавчих виданнях, посібниках, вступних статтях і коментарях до тематичних видань архівних матеріалів, до матеріалів науково-практичних збірників "Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи". Матеріали даної роботи можуть бути певним внеском у втілення єдиної мети повернення народу всього того, що тільки можливо повернути, що не згоріло в полум'ї війни.

Апробація результатів дисертації здійснена шляхом її обговорення та рекомендації до захисту на засіданні кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства та кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; її загальна концепція, окремі аспекти знайшли відображення в доповідях автора на міжнародній науковій конференції "Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури" (Тернопіль, 1999), всеукраїнській науковій конференції "Інтелігенція і влада" (Одеса, 1999), на міжнародному науковому конгресі "Українська історична наука на порозі XXI століття" (Чернівці, 2000), на міжрегіональній науково-методичній конференції "Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (1939–1945 рр.)" (Кривий Ріг, 2000).

Публікації результатів цього дослідження здійснені у вигляді п'яти статей у збірниках наукових праць і двох тезах конференцій.

Структура дисертації. Її матеріали викладено у проблемно-хронологічній формі. Обсяг становить 148 друкованих сторінок. Структурна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, три з яких поділені на два параграфи, висновків, списку використаних джерел (205 позицій). Повний обсяг дисертації – 167 сторінок.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано вибір теми, її актуальність, розкрито мету, задачу, об'єкт та предмет, визначено наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, показано шляхи їх апробації.

У першому розділі "Історіографія проблеми та джерельна база" проаналізовано стан вивчення теми в історіографії, дано характеристику джерельної бази.

Науковці, котрі займалися даною проблематикою, були обмежені в доступі інформації, тому що більшість її знаходилася у спецфондах архівів і була закрита для дослідників. Попередні праці з проблеми, яка досліджується, за весь післявоєнний період можна розподілити на три групи: а) праці істориків, громадських діячів періоду існування Радянського Союзу; б) праці закордонних авторів; в) дослідження вітчизняних авторів 90-х років після проголошення Україною незалежності.

Розглядаючи праці радянських істориків про збитки, заподіяні українській культурі, варто відмітити, що вони не завжди були спроможні науково об'єктивно їх осмислити, подати аналітичні оцінки. Вони були занадто заідеологізовані, тому висвітлення даної проблеми подавалося часто неповним, однобоким — всі звинувачували лише німецькі окупаційні власті і не робилося ніякого натяку про збитки, заподіяні культурним надбанням України радянською владою. Потрібно зауважити, що недостатньо досліджувались обставини евакуації українських архівів, музеїв, бібліотек до східних районів СРСР, увага зверталася на подвиги радянських людей, котрі рятували культурні цінності під час евакуації, прикладом чого може бути монографічна праця Л. В. Максакової.

Про деякі питання евакуації, становище архівних установ та організацію архівної справи йдеться у працях дослідника В. В. Максакова. У його працях, в певній мірі, висвітлено окремі аспекти про повернення українських архівних матеріалів, що знаходилися в евакуації. Максаков також торкається питань архівної справи СРСР, включаючи роки окупації України.

Висвітлення діяльності архівів на окупованих землях стало частиною статті М.Глинського, де на базі архівних документів проаналізовано заходи щодо архівів у західних областях, але у невеликому обсязі.

Дані про результати німецького "господарювання" на теренах нашої держави наводяться у книзі Акуленка В. та Юнака Н. В ній говориться про грабіжницькі акції німецьких військ у Київській, Дніпропетровській, Львівській управах, діяльність штабу Розенберга. Встановлюється вартість пограбованих та вивезених з України музейних експонатів, картин, скульптур, стародавніх ікон, книг, стародруків та інших історико-культурних цінностей.

Історіографію до досліджуваної проблеми доповнює фундаментальна праця "Немецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944гг.)", в котрій виділений окремий розділ відомого дослідника Другої світової війни М.В.Ковалю про злочини фашистів проти культурних надбань українського народу.

Потрібно відмітити, що дані про ставлення німецьких окупантів та їх загарбницьку політику до історичних і культурних цінностей, котрі знаходяться в Україні, подаються і в працях закордонних діячів. Про це згадується в монографії Пегідо-Правобережного. Норберт Мюллер у своєму дослідженні, разом із підготовленою програмою економічних пограбувань Сходу, подає окремі аспекти підготовки до пограбування історико-культурних пам'яток та творів мистецтва.

В.Косик у своїй монографії "Україна і Німеччина у Другій світовій війні", в окремому параграфі "Таємні інструкції Розенберга Кохові", звертає увагу на те, яке було ставлення німецьких окупаційних властей щодо української культури.

Німецький вчений Клаус Голдман також висвітлює певні аспекти нацистської політики в галузі культури в країнах Європи. Доля культурних цінностей в ході Другої світової війни в деякій мірі висвітлюється в книзі "Страти воєнні". Деякі прогалини історіографії щодо механізму вилучення та вивезення культурних цінностей доповнює праця Хагена Графа Ламбедорфа. Автор розповідає про діяльність Оперативного штабу Розенберга і організації СС "Спадщина предків", заснована Гітлером і зондеркомандою штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга.

При аналізі історіографії до досліджуваної теми окремо потрібно відзначити дослідження д-ра Патриції Кеннеді Грімстед щодо культурних цінностей під час Другої світової війни. Авторка намагається намалювати детальну й адекватну картину нацистських і радянських операцій по знищенню та вивезенню культурних цінностей. Проте ряд питань першочергової ваги залишаються мало розкритими. Серед них нацистська політика в галузі культурних цінностей; історія евакуації радянськими властями архівів, бібліотек і музеїв на Схід СРСР; засоби і масштаби реалізації сталінської тактики "випаленої землі" на залишених територіях ворогу та ін. Грунтовний аналіз досліджуваної теми зможе доповнити уже згадана праця Патриції Грімстед з цього питання.

До науково-практичних і теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних святинь, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних науковців, наприклад, доктор, професор Університету Заархарду ФРН Фідлер Вільфред, к. і. н., головний інспектор відділу пам'яткознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент, доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені Леммермейєр Доріс, заступник музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван, професор Польської академії наук Я. Прушинський.

З проголошенням незалежної України до проблеми повернення втрачених культурних цінностей знову привернуто увагу української громадськості та уряду. Вже з початку 90-их років предметом дослідження стали різні аспекти переміщення історико-культурних реліквій під час Другої світової війни, які знайшли відображення переважно у тезах, доповідях і матеріалах наукових конференцій А.Расторгуєва, О.К.Федорука. Зростання інтересу до даної теми виділяє окремі аспекти ставлення більшовицького режиму до української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О. С. Рубльова та Ю. А. Черченка. У дослідженні С. Кота та О. Ошуркевича "Волинський краєзнавчий музей" — висвітлюються музейні традиції Волинського краю, показано історію Волинського краєзнавчого музею з дня його заснування та збитки, завдані музеєві в ході війни.

У 90-ті роки з'явилася серія невеликих розрізнених розвідок історіографічного характеру, в яких робляться спроби подати загальні оцінки історії книжкових скарбів бібліотек України в ході Другої світової війни. Варта уваги науково-документальна праця "Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни", де мова йде про трагічну долю харківських державних, наукових, вузівських та відомчих бібліотек в роки війни, а також деяких київських бібліотек, що були евакуйовані до Харкова. Значної уваги заслуговує науково документальна праця про одну з найбільших книгозбірень Європи — Львівської наукової бібліотеки ім. В. Сефаника, де автором вступної статті та упорядником текстів є Л. Крушельницька. Деякі тенденції цієї проблеми викладені у ювілейному збірнику до 130-річчя Національної Парламентської бібліотеки України, а також відображені у публікаціях А. Корнієнка, Е. Жимокостної, В. Врублевської, Ю. Лазоренка, М. Маркевич.

Таким чином, аналіз літератури дозволяє стверджувати, що поставлена у дослідженні проблема ще не розроблена, висвітлена фрагментарно, схематично, а окремі її аспекти взагалі ще не привертали уваги істориків.

Джерельну базу дослідження складає комплекс архівних та друківаних матеріалів.

Головним джерелом для дослідження став фонд Рейхскомісаріату України (ЦДАВО України, ф.3206). П'ятий опис цього фонду складають документи Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісарі України. Фонд містить документи не тільки періоду існування Крайового управління, у ньому зосереджені майже всі документи, які висвітлюють проблеми, пов'язані з культурними цінностями під час війни.

Важливими для дослідження були документи, що стосуються організації Крайового управління та його переміщень у Кам'янець-Подільський і далі до Тропау. Було знайдено вантажні листи на відправку культурних цінностей у вересні та листопаді 1943 року. Фонд містить також звіти про службові відрядження до різних культурних установ протягом 1943 року.

Окремо в описі знаходяться особові справи всіх службовців, що працювали у Крайовому управлінні, німців та українців і фольксдойчерів, що працювали з ними,

а також інша документація, яка стосується персоналу Крайового управління. Тут є декілька списків співпрацівників із зазначенням займаних посад, які працювали протягом 1942–1943 років.

Фонд містить також накази, кореспонденцію, документи Айнзатцштабу райхсляйтера Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) та інші, що стосуються загального керівництва з боку других установ. Окрему групу даних документів складають доповіді Крайового управління про діяльність у першій половині 1943 року загального плану та, окремо, по групах архівів, музеїв, бібліотек; документи групи архівів Крайового управління, присвячені висвітленню стану архівної системи в Україні до війни та в період окупації.

Доповіді про відрядження до культурних закладів, складені списки довоєнних фондів, що були евакуйовані радянськими службами та ті, які залишилися на місцях, дозволяють детальніше та аргументованіше простежити долю цих фондів. Великий масив документів торкається питань переміщення до Польщі вилучених перед війною архівних матеріалів, котрі знаходилися переважно в архівах Рівного, Луцька. Є перелік документів з цих архівів та листування з приводу цього переміщення.

Особливий інтерес складають документи Оперативного штабу Розенберга при відомстві гітлерівського рейхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга. Він відповідав за пошукові та евакуаційні операції з архівами, музеями і бібліотеками на окупованих територіях. В даному фонді знаходяться матеріали спеціальних робочих груп, котрі входили до Айнзацштабу Розенберга і займалися вивезенням історико-культурних цінностей на відповідних окупованих територіях.

Аналізуючи документальні матеріали фонду Розенберга, можна зробити висновок, що робота по вивезенню історико-культурних надбань з України була не випадковою, одноразовою акцією. Це була добре спланована, чітко поставлена робота, за яку відповідали, до її виконання залучалися фахівці відповідного профілю. Вони виявляли найбільш цінне в галузі науки, літератури, мистецтва і за погодженням із керівництвом вивозили все це до Німеччини або до інших країн.

Серед архівних джерел до теми важливе місце займають фонди Головного Архівного управління України (ЦДАВО України, ф. 14) та Надзвичайної державної

комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (ЦДАВО України, ф.4703). Із фонду 14 у дослідженні здебільшого були використані справи, котрі містять листування щодо евакуації архівних документів в тиллові райони СРСР, вказівки Управління державними архівами НКВС СРСР та відповідні доповідні записки до Управління щодо проведення евакуації архівних матеріалів з України, звіти про роботу Управління державними архівами НКВС УРСР за 1941 рік та діяльність евакогруп, доповідні записки про стан архівів у тилу, акти про збитки держархівів.

Значна група документів і матеріалів про руйнування фашистськими загарбниками радянських установ освіти та мистецтва містяться у колекції документів історії Великої Вітчизняної війни (ЦДАВО України, ф. 4620), складеній Надзвичайною державною комісією з розслідування німецьких злочинів. Ці дані доповнює фонд Надзвичайної державної комісії (ЦДАВО України, ф. 3538), що містить понад 60 справ, в яких зберігається переписка Надзвичайної державної комісії із обласними комісіями про облік збитків, заподіяних німецькими окупаційними властями.

Важливими для дослідження є архівні документи Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників (ЦДАГО України, ф. 1), де наведені факти про діяльність Айнзатцштабу Розенберга та організаційну роботу головного начальника штабу мобілізації Ф.Шіллера по вивезенню в Німеччину історико-культурних цінностей зі східних областей. В даному фонді знаходяться матеріали про батальйон особливого призначення при міністерстві закордонних справ, який займався вилученням і вивезенням цінностей.

Найбільш вартісними для дослідження історії західноукраїнських архівних збірок в роки війни становлять багатоманітні матеріали нацистського Архівного управління провінції Галичина (ЦДІА України у м. Львові, ф.755). Завдяки цьому фонду можна простежити обставини та маршрути вивезення у 1944 році культурних цінностей, зокрема, більшості матеріалів Львівського історичного архіву і багатьох рукописів львівських бібліотек.

Окремі дані про вивезення культурних надбань зі Львова зберігаються у фонді Губернаторства Дистрикту Галичина у Львові (ДАЛО, ф. Р-35), в якому дано вказівки щодо евакуації культурних і художніх цінностей з музеїв та картинних галерей Львова.

Основну групу друкованих джерел складають збірники документів та матеріалів часів війни 1941–1945 рр., особливо — німецької окупації. У ході дослідження були вивчені документи, що стосуються як окупаційної політики взагалі, так і безпосередньо долі культурних цінностей.

У другому розділі “Стан архівних фондів України” характеризується архівна ситуація в Україні в роки Другої світової війни. У першому параграфі “Втрати архівних фондів в наслідок евакуації в східні області СРСР та проблеми повернення” розглянуто архівну ситуацію та мережу архівних установ в Україні на передодні війни. Централістські тенденції сталінського режиму, певним стремлінням підпорядкувати архіви служінню правлячої ідеології та політики. Проведено аналіз стану архівної справи та здійснення евакуації в глибокий тил Радянського союзу “цілком таємних”, і “таємних” документів науково-історичного і оперативного значення на початку війни. На підставі різних джерел здійснено спробу з'ясувати стан архівів на початок нацистської окупації, причини невдало проведеної евакуації та чищень за розпорядженням радянських служб архівних комплексів.

Віднайдений і проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що архіви України в період Другої світової війни зазнали значних втрат ще при евакуації їх в східні області радянськими адміністративними органами, при транспортуванні, а також внаслідок знищення великого обсягу документів через їх “непотрібність” і неможливість евакуювати. Частину архівів втрачено в місцях їх утримання, а також в результаті не повернення їх Російською Федерацією законному власникові – Україні.

Другий параграф “Пограбування та знищення архівних цінностей України нацистськими загарбниками” розглянуто перші заходи збоку німецьких окупаційних властей відносно архівів. Без перебільшень можна стверджувати, що в перше в

історії знищення культурних і документальних цінностей здійснювалося не лише в ході бойових дій, а і цілеспрямовано на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Вже з перших днів встановлення окупаційного режиму нацистська влада виявляє до архівів підвищену увагу.

В даному параграфі підкреслено, що на першому етапі війни стихійне пограбування архівів з різних причин було найбільш частим, одночасно забезпечувалось збереження архівів з боку відповідних окупаційних властей. Головна увага присвячена найбрутальнішому, що викликає суворе засудження, етапу в діяльності німецьких окупаційних архівних служб: грабіжницькій політиці щодо архівних та інших культурних цінностей. Тут зроблено характеристику переміщення Крайовим управлінням архівних фондів на захід, проаналізовано причини та наслідки цих переміщень. Для повноти картини дано опис стану архівів у дистрикті Галичина, губернаторствах Трансністрії, Північній Буковині та Бессарабії, котрі були окремими територіальними утвореннями в Україні.

У розділі документально підтверджено, що значну частину управлінських архівів втрачено як під час евакуації у східні області Радянського союзу, так і політикою нацистської окупаційної влади. Політика окупаційних властей щодо українських архівів була чітко спланованою передбачала виявлення, відбір і вилучення архівних фондів для вивезення в Німеччину в інтересах “Третього Рейху”.

Архівні втрати України в пожежі війни величезні – це, по суті, третина Національного архівного фонду.

У третьому розділі “Стан музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України” розглянуто втрати музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей України в роки Другої світової війни. У першому параграфі “Втрати культурних цінностей музеїв і картинних галерей внаслідок евакуації їх у східні області СРСР та проблеми їх повернення”, охарактеризовано обставини евакуації українських музеїв та картинних галерей у тиллові райони Радянського Союзу. На підставі вивчення архівних джерел більш менш упевнено можна стверджувати про вивезення до східних областей Радянського Союзу від 22 до 26

музеїв із 174 (за станом на 1940 рік), або 13% від їх загальної кількості. Проведено аналіз заходів ЦК і РНК України, Комісією з евакуації на чолі із заступником голови РНК Д.М. Жилою, стану збереження історико-культурних пам'яток України в евакуації та збитки, заподіяні музейним колекціям під час реевакуації.

У другому параграфі “Матеріальні і моральні збитки музеїв і картинних галерей внаслідок нацистської окупації” доведено, що історико-культурні надбання стали не лише стихійними жертвами бойових дій, між наймогутнішими в історії людства тоталітарними імперськими режимами, але і їх цілеспрямованої політики пограбування, варварського знищення національних надбань

Розглянуто діяльність окупаційних установ у рехскомісаріаті України та в зоні військового підпорядкування щодо музеїв та картинних галерей, оскільки вони здійснювалися одними службами та за однією моделлю. Охарактеризовано заходи щодо українських музеїв з боку Айнзатцштабу рейхсляйтера Розенберга, як головної німецької установи, котра займалася вилученням і вивезенням до Німеччини культурних цінностей. Крім різних нацистських відомств, котрі займалися вилученням і вивезенням музейних мистецьких цінностей, створено і румунською окупаційною владою спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх і наукових установ – так звані “трофейні комісії”.

Вже за наявності такого розгалуженого і кваліфікованого апарату можна судити про велетенські масштаби грабунку, піднесеного на рівень “державних інтересів”. І не тільки “апаратники” Розенберга чи Ріббентропа брали участь у цих мародерських операціях, а і дивлячись на своїх шефів привласнювали цінності і рядові солдати. А увінчував цю гігантську піраміду хижаків сам “фюрер”. Адольф Гітлер, замолоду художник-невдаха, планував спорудити у рідному місті Лінці (Австрія) помпезну галерею – “музей фюрера”. Таку грабіжницьку акцію нацистів у літературі умовно називають “акцією Лінс”. Як бачимо, тотальне пограбування українських музеїв і картинних галерей організовано капітально і з великим розмахом. І тому, надзвичайно важко визначити хоча б основні втрати. Відзначимо, що особливі втрати заподіяно найбільшим, найвідомішим галереям і музеям – київським, харківським, львівським, одеським, дніпропетровським, звідки безслідно

зникли спочатку “під розписку” потім без формальностей, а в подальшому цілими ешелонами, вантажними автомашинами твори Рубенса і Рембрандта, Матейка і Дюрера, Боровиковського і Кіпренського, Світославського та Мурашка. Є документальні свідчення що нацистами вивезено з України не менше 330тис. різного роду музейних експонатів.

У четвертому розділі “Стан бібліотечних фондів України” висвітлюється становище українських книгозбірень у роки Другої світової війни. У першому параграфі “Втрати бібліотечних фондів внаслідок відступу більшовиків” показано становище книжкових скарбів бібліотек України перед Другою світовою війною. В обширному реєстрі втрачених історико-культурних цінностей значну частку становлять бібліотечні фонди, знищені або вивезені з теренів України радянською владою в період війни. Перед нацистською окупацією тодішнім радянським урядом вживалися заходи щодо вивезення фондів бібліотек. Ряд з них евакуйовано у східні області Радянського Союзу: Західний Сибір, Казахстан тощо. Найцінніші видання наукових, публічних та великих масових книгозбірень передано до партійних архівів, сховано у тайниках. В даному параграфі охарактеризовано збитки бібліотек внаслідок невдало проведеної евакуації в тиллові регіони радянськими органами, а також масових знищень тих фондів, які за розпорядженням радянських служб не встигли евакуювати.

У другому параграфі “Втрати від знищення та вивезення бібліотечних фондів в період німецької окупації” описано про стан бібліотек напередодні війни, знищення книжкових скарбів у результаті бомбардувань, руйнування приміщень бібліотек внаслідок вибухів та інших проявів воєнних дій. За період окупації в Україні діяло декілька організацій, пов'язаних з розшуком бібліотечних скарбів, їх збереженням та конфіскацією. На початку окупації бібліотеки грабували окремі військові організації з прийняттям відповідних наказів з боку вищих окупаційних установ. Збереження та використання бібліотечних матеріалів було поставлене під контроль бібліотечної служби Айнзатцштабу рейхсляйтера Розенберга. З наступом радянських військ почався масовий вивіз бібліотечних фондів на Захід.

Окупаційний період німецько-фашистськими військами теренів нашої

держави 1941-1944 років був страшенним лихоліттям для українських бібліотечних фондів.

Віднайдений і проаналізований матеріал свідчить, що за період Другої світової війни, на першому етапі під час відступу більшовиків, і впродовж нацистської окупації величезну кількість книжкових скарбів вивезено за межі України, а значну частину бібліотечних фондів розграбовано та злочинно знищено з ідеологічних міркувань.

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Архіви, музеї, бібліотеки України під час Другої світової війни зазнали втрат внаслідок евакуації архівних матеріалів, музейних експонатів і бібліотечних фондів в тиллові райони Радянського Союзу, масових знищень за розпорядженням радянських органів влади, знищення та руйнування внаслідок воєнних дій з обох сторін.

На різних територіях України питаннями культурних цінностей займалися різні організації, Айнзатцштаб рейхсляйтера Розенберга, Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями, яке перебувало у віданні Рейхскомісаріату України та Архівного управління Рейху, що зумовило відмінність заходів щодо вилучення та вивезення історико-культурних цінностей.

Німецькою адміністрацією ретельно планувалася реалізація акції безпрецедентного пограбування шедеврів українських музеїв та картинних галерей, архівних і бібліотечних фондів, а також планомірне вивезення цих історико-культурних цінностей з теренів нашої держави.

Висвітлення минулого може допомогти не тільки дослідити долю культурних цінностей, але й заповнити "білі плями" в історії Другої світової війни та відновити історичну справедливість.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно-культурних надбань є не просто актом переміщення історико-культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачувати його, сприяти пробудженню та становленню його як нації, носія неповторної і самобутньої культури. У той же час Україна має бути готовою до будь-яких перемовин з іншими

країнами щодо повернення їх пам'яток культури які за різних обставин опинилися в нашій держав.

Практичні рекомендації:

- створення банку даних про втрати культурних цінностей України, видання на основі максимально повного та інформаційного реєстру скарбів; офіційного каталогу пограбованих і вивезених історичних та культурних пам'яток та його розіслання в усі українські державні культурні установи і найбільші бібліотеки та музеї світу;

- започаткування випуску періодичного видання збірників даних (регіональних і централізованих про долю українських музеїв, архівів і бібліотек, монументальних, історичних та архітектурних пам'яток України під час війни), у яких би узагальнювались результати наукових досліджень;

- підготування фахівців для науково-дослідної роботи з правового забезпечення повернення в Україну історико-культурних цінностей;

- здійснення підготування пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, розкиданих, по різних архівах (наприклад таких, як матеріали відомства Розенберга);

- підготування і видання збірників міжнародних актів про охорону, захист та повернення культурних цінностей;

- підготування монографічних видань, залучення молодих науковців, аспірантів для розроблень з цієї проблеми;

- налагодження широкого співробітництва з іншими державами на засадах доброї волі і міжнародно-правових норм у цій галузі;

- забезпечення безпосередніх контактів архівістів, бібліографів, музейних працівників, ініціативних вчених з різних держав.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Дацків І. Втрати Україною національно-культурних цінностей під час Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного

університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія — Вип 8. — Тернопіль. — 1999. — С. 126-128.

2. Дацків І. Доля музейних цінностей України періоду Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Вип.9. — Тернопіль. — 1999. — С. 74-77.

3. Дацків І. Українські архіви під час Другої світової війни // Питання історії України: збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті Литаври, 2000. — Т.4. — С.435-439.

4. Дацків І. Пограбування національно-культурних цінностей України (1941–1945 рр.) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. За загальною редакцією професора Богдана Лановика. Щорічник — Тернопіль: Економічна думка, 1999. — С. 101-106.

5. Дацків І. Переміщення культурного надбання України під час Другої світової війни // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. За загальною редакцією професора Богдана Лановика. Щорічник — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — С. 93-100.

6. Лановик Б., Дацків І. До питання реституції культурних цінностей України, втрачених в роки Другої світової війни // Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Одеса: — Астропринт. — 1999. — С. 61-63.

7. Дацків І. Культурна спадщина України та Друга світова війна // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (збірник матеріалів наукової конференції), Кривий Ріг: Мінерал, 2000. — С.93-95.

АНОТАЦІЯ

Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю: 07.00.01 — Історія України — Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2001.

В дисертації на основі широкого кола джерел досліджуються втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. В результаті аналізу багаточисленних історичних документів про знищення та вивезення культурних надбань з нашої держави, автором виявлено, що імперські сили робили цю справу професійно та цілеспрямовано, переслідуючи свої корисливі загарбницькі цілі, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народів, поставити під сумнів їх національну самобутність, державність та існування.

Дисертаційне дослідження, яке окреслює загальні масштаби трагедії втрати архівних, музейних і бібліотечних скарбів, а також маршрути їх переміщення та місць подальшого зберігання на основі розсекречених джерел покликане відновити історичну справедливість, привернути увагу спеціалістів та світової громадськості щодо добровільного повернення історико-культурних цінностей України, яка втратила їх внаслідок війни та колоніальних грабунків.

Ключові слова: історико-культурні цінності, архіви, музеї, бібліотеки, культурна політика, окупаційні установи, евакуація, винищення, вивезення, фонди, збитки, Друга світова війна.

АННОТАЦИЯ

Дацкив И.Б. Потери Украиной историческо-культурных ценностей в годы

Второй мировой войны. — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — История Украины — Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича. — Черновцы, 2001.

В диссертационной работе исследуются потери историческо – культурных ценностей в годы Второй мировой войны, как важной составной части общих исторических исследований в указанный период. На основании анализа опубликованных и архивных источников, научной литературы в диссертации дана характеристика утрат архивных, музейных и библиотечных фондов Украины, изучены механизмы извлечения и пути миграции культурных ценностей, установлены места их пребывания.

Автор рассматривает и анализирует три этапа уничтожения и перемещения историческо-культурных ценностей в период Второй мировой войны: во-первых, это потери, которые понесли архивы, музеи, библиотеки в первые дни войны, в следствии вражеских бомбардировок и пожаров; во-вторых, эвакуация архивных материалов, музейных экспонатов и библиотечных фондов советскими органами власти в отдаленные районы Советского Союза, или вынужденное уничтожение, того чего не успели эвакуировать; в-третьих вывоз историческо-культурных богатств с Украины немецкими оккупантами и их союзниками.

В диссертации, на основе архивных источников, дается основательная характеристика политики оккупационных властей, относительно историческо-культурных ценностей на оккупированных территориях Украины. Впервые в истории уничтожения культурных достижений осуществлялась не только в ходе боевых действий, а на основании специально разработанной нацистскими идеологами концепции. Для этого в составе немецкой армии были созданы специальные подразделения, которые занимались собиранием и вывозом культурных ценностей на оккупированных территориях. Такой анализ дает представление об нацистской политике культурного грабежа, духовного уничтожения захваченных народов.

Автор исследует советскую культурную политику в годы Второй мировой войны. Изучает механизмы эвакуации историческо-культурных ценностей в тыловые районы СССР, пути, средства и масштабы реализации сталинской политики "выжженной земли" на оставленных врагу территориях. Автором устанавливается место эвакуации, условия сохранения культурных сокровищ. Кроме того, из-за коротких сроков эвакуации, отбиралось самое ценное, все остальное сжигалось, чтобы не досталось врагу. В результате этого, большое количество историческо-культурных реликвий исчезла бесследно, что положило весомый отпечаток на всю национальную культуру Украины.

В результате анализа многочисленных исторических документов об уничтожении и вывозе культурных достижений из нашего государства, автором выявлено, что имперские силы делали эту работу профессионально и целеустремленно, преследуя свои корыстные захватнические цели, чтобы исказить историческую правду и память народов, усомниться в их национальной самобытности, государственности и существовании.

Диссертационное исследование определяет общие масштабы трагедии потерь архивных, музейных и библиотечных сокровищ, а также маршруты их перемещения и места дальнейшего сохранения на основе рассекреченных источников. В данной работе сделана попытка восстановить историческую справедливость, привлечь внимание специалистов и мировой общественности к добровольному возвращению историческо-культурных ценностей Украины, утраченных ею в следствии войны и колониальных грабежей.

Ключевые слова: историческо-культурные ценности, архивы, музеи, библиотеки, культурная политика, оккупационные учреждения, эвакуация, уничтожение, вывоз, фонды, убытки, Вторая мировая война.

ANNOTATION

Datskiv I.B. Ukraine's Losses of Historic and Cultural Values During the Second World War.

Dissertation (Thesis) for Candidate of Historic Sciences Degree Seeking with major 07.00.01 History of Ukraine, Chernivtsi National Yuriy Fed'kovich University, Chernivtsi.2001.

On the basis of various sources the Ukraine's losses of historical and cultural values during the Second World War are researched. The author analyses numerous sources and documents about taking the cultural treasures out of our country. He assumes that the Empire forces did it professionally and purposefully, pursuing their invasion self-interests with the aim of historical truth and peoples' memory distortion, and make the very national entity and statehood doubtful.

The research that defines general scales of the tragic losses of archive and library treasures, and the routes of their transfers and places of their further preserve on the basis of the declassified sources is doomed to restore the historic justice, as well as to draw attention of the specialists and world community to volunteer giving back the historic and cultural values to Ukraine having been lost in the war period also as a result of the colonial robbery.

Key words: historic and cultural values, archives, museums, libraries, cultural policy, occupation institutions, evacuation, destruction, taking out of the country, funds, losses, the Second world War.